

پایگاه میراث فرهنگی، سنگی شهر تاریخی بلقیس اسفراین و سکونت گاه‌های کهن منطقه

پیشینه کاوش های باستان شناختی در شهر تاریخی بلقیس اسفراین و آغاز فصل هفتم کاوش در آن

شهر تاریخی اسفراین مشهور به «شهر بلقیس» در ۳ کیلومتری جنوب غرب شهر کنونی اسفراین قرار گرفته است. این شهر اسلامی بالغ بر ۱۸۰ هکتار وسعت دارد و از یک مجموعه آثار شامل بقایای ارگ و خندق پیرامون آن و شارستان شامل: برج و بارو، مقبره شیخ آذری، ویرانه های معروف به منار تپه (مسجد جامع)، کوره سفالگری، آب انبار، بازار، کاروانسرا، بنای معروف به یخدان ها و یک گورستان وسیع در نزدیک دروازه شرقی تشکیل شده است.

براساس اسناد تاریخی این شهر در قبل از اسلام آباد و شکوفا بوده و در سال ۳۱ هجری توسط مسلمانان فتح می شود و طبق یافته های باستان شناختی قدیمی ترین استقرار در این شهر تاریخی که تاکنون شناسایی شده مربوط به اواخر دوره ساسانی - صدر اسلام است و زندگی در آن تا پایان دوره صفوی به طور مداوم جریان داشته است و بالاخره این شهر در اواخر دوران طهماسب دوم و ابتدای حکومت نادر یعنی در سال ۱۱۳۱ هـ.ق توسط افغانه کاملاً ویران و در هم کوبیده شد. به نحوی که جایگاه پیشین خود را از دست داد از این زمان کم کم نام افسانه ای بلقیس بر روی خرابه های شهر قدیمی اسفراین گذاشته شد.

نمای غربی شهر تاریخی بلقیس بعد از مرمت

نمای غربی و شمالی شهر تاریخی بلقیس بعد از مرمت

کاوش های باستان شناختی

کاوش های باستان شناختی در این شهر برای نخستین بار در سال ۱۳۵۲ هـ.ش توسط گروهی از باستان شناسان به سرپرستی مشیری، ازسوی دفتر فنی سازمان ملی حفاظت آثار باستانی خراسان در این محوطه باستانی صورت گرفت که گزارش مختصری از آن در بایگانی مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی کشور در دست است مدت ها بعد، زمانی که حفر کانال های آبرسانی به منظور تامین آب کشاورزی اراضی قصبه اسفراین آغاز گردید، در مسیر حفر کانال مسیر لوله های آب که برخی از آنها از میانه قسمت غربی اراضی قصبه و از وسط این شهر تاریخی عبور می کرد

پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بلقیس اسفراین و سکونت گاه‌های کهن منطقه

باعث تخریب گسترده آثار تاریخی شد، این فعالیت باعث گردید تا سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان شمالی در صدد تعیین حریم شهر تاریخی بلقیس برآمد. به همین منظور در بهار ۱۳۸۶ هـ.ش گروهی از باستان‌شناسان به سرپرستی علی اکبر وحدتی به مدت ۲ ماه در این محوطه شروع به گمانه‌زنی برای تعیین حریم این شهر باستانی شد از مهمترین نتایج این کاوش می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد: مشخص کردن وسعت مجموعه بنا، کشف بقایایی از گورستان، گاهنگاری شارستان و ...

شواهدی از معماری دربخش معروف به بازار

گورستان شهر تاریخی اسفراین

موزائیک سفالی

پس از این به تدریج با ارائه گزارش گمانه‌زنی و چاپ مقالاتی درباره تاریخ باستان‌شناسانه این شهر کهن، توجهات به سوی این مجموعه جلب شد و در سال ۱۳۸۸ مجموعه شهر بلقیس به عنوان پایگاه میراث فرهنگی مصوب شد و فصل دوم کاوش و گمانه‌زنی‌های باستانی نیز در همین سال عمدتاً در چهارچوب ارگ و اطراف آن با هدف: شناخت نخستین دوره سکونتی و تطور فرهنگ‌های دوره اسلامی در شهر تاریخی، توسعه دامنه شناخت و آگاهی از مبنای پیدایش و روند تغییر تدریجی ساختمان ارگ از راه الحاقات و افزوده‌های ساختمانی در دوره‌های مختلف تاریخی، بررسی و پیش‌بینی شرایط عمومی بنا برای تدوین شیوه مداخلات در وضع موجود آن با هدف پرهیز از آزادسازی بنا از برخی الحاقات، تحقق اجرای طرح حفاظت با هدف تلاش برای تضمین دوام و بقای تمامیت فیزیکی اثر به انجام رسید که مهمترین نتایج آن به شرح ذیل است: براساس شواهد و یافته‌های باستان‌شناختی و همچنین اشاره متون تاریخی قرون ششم و هفتم هجری قمری به وجود ارگ و بارو در اسفراین می‌توان احداث ارگ شهر بلقیس را تا دوره سلجوقی یا اندکی پیش از آن به عقب بردو در زمان سربداران و صفویه ارگ چندین بار مرمت شده است. مدارک تاریخی نیز به کرات به مرمت و بازسازی ارگ اشاره کرده‌اند. پس از دوره صفویه و با حمله افغان‌ها قلعه کاملاً ویران و به صورت متروکه و خالی از سکنه درآمد است و بعد از آن ویرانه‌ها برای مدتی کوتاه محل استقرار خوش‌نشین بوده است. نتایج به دست آمده بیانگر آن است که ساختمان ارگ بدون پی بوده و ساخت آن مستقیماً از روی زمین آغاز شده است و طبق گمانه‌های ایجاد شده در داخل ارگ، ارگ بر روی زمینی مسطح و هم‌تراز با زمین‌های هموار دشت مجاور ساخته شده و نه بر روی یک پشته خاک طبیعی یا مصنوعی.

پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بلقیس اسفراین و سکونت گاه‌های کهن منطقه

ساختار پشتبند در بیرون قلعه طبق کاوش های سال ۱۳۸۸

فصل سوم این کاوش ها در تابستان سال ۱۳۸۹ با هدف شناخت فضاها و کارکرد بناها در محدوده تپه منار و بخش هایی که فعالیت های ژئومغناطیس صورت گرفته بود، به انجام رسید. این فصل از کاوش ها در سه بخش پی کاوی و آواربرداری، لایه نگاری و همچنین کاوش افقی انجام شد که شناسایی فضاهای مهم ترین دوره استقرار شهر تاریخی بلقیس - ایلخانی - یکی از این اهداف بود. علاوه بر این، این فصل از کاوش ها به شناسایی بخش های صنعتی شهر از جمله کوره سفالگری و همچنین شناخت فضاهای معماری قرون چهارم و پنجم هجری قمری در قسمت های جنوبی تپه منار شد.

بقایای از کوره سفالگری دوره سلجوقی

ورودی دارای آجر فرش قرون ۷-۸ ه.ق

فصل چهارم این کاوش ها در تابستان سال ۱۳۹۰ و به همت پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بلقیس اسفراین با دو هدف عمده پی کاوی دیوار شارسران و شناخت فضاها در محدوده ارگ بلقیس و شارسران با تاکید بر تپه منار صورت گرفت: بخش اول پی کاوی و پی گردی در بخش هایی از باروی شارسران، عمده این فعالیت در بخش جنوبی شهر متمرکز بود که به منظور شناخت بخش های داخلی و خارجی حصار به انجام رسید. همچنین با ایجاد سونداژ و تمیز کردن بارو کاوش در بخش های بیرونی و داخلی باروی شهر شناخت و آگاهی ما نسبت به ساختار بارو و

پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بلقیس اسفراین و سکونت گاه‌های کهن منطقه

چگونگی ساخت آن افزایش یافت. بخش دوم، کاوش و پی‌گردی در بخش‌های شمالی ارگ به منظور شناخت و دستیابی به ساختارها و فضاهای مرتبط با ورودی ارگ و همچنین ارتباط بین باروی ارگ و خندق در بخش شمالی بود. بخش سوم کاوش‌ها که در ادامه کاوش‌های فصل گذشته به انجام رسید در سه ترانشه به صورت متمرکز و یک‌گمانه آزمایشی در محل تپه منار صورت پذیرفت. این کاوش‌ها با هدف شناخت تکمیلی از فضاهای معماری به دست آمده از این بخش از شهر بلقیس به انجام رسید.

بقایای از تالارستوندار احتمالاً شبستان مسجد در قرون ۲-۴ ه.ق

قطعات شکسته گچبری متعلق به دوره ایلخانی-سربدرای

ورودی تفتیش خانه به ارگ طی کاوش‌های سال ۱۳۹۱

پیه سوزسفالی مربوط به قرون سوم-چهارم ه.ق

فصل پنجم کاوش شهر تاریخی بلقیس اسفراین در بهار و تابستان سال ۱۳۹۱ و به همت پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بلقیس اسفراین با دو هدف عمده پی‌کاوی دیوار شارستان و شناخت فضاهای در محدوده شارستان با تأکید بر تپه منار صورت گرفت که مهمترین نتایج و کشفیات به شرح ذیل است: اولین کشفیات مربوط به دوسازه آبی از نوع آب انبار است که این دو سازه درست در خارج از حصار شارستان دوره صفویه ایجاد گردیده است که این دو آب انبار از یک سردر ورودی، پلکان دسترسی آب، پاشیر و مخزن تشکیل شده اند که در نوع خود بی نظیرند. مصالح به کار رفته در آنها آجر، سنگ مالن و ملات ساروج است. از کشفیات دیگر در محدوده شارستان شهر می‌توان به بقایای از یک سازه آبی احتمالاً کانال انتقال آب قنات، اشاره کرد. این سازه به طول ۱۲ متر و دارای دهانه به عرض ۱/۲۰ متر با ملات شفته آهک و آجر است که اجرای آن از نوع طاق ضربی یک آجره به شکل بیضی است از لحاظ کاربری این سازه احتمالاً در گذشته یکی از مظهر قنات‌های شهر کهن اسفراین جهت تامین آب محسوب می‌گردیده است. یکی دیگر از نقاطی که در شارستان شهر مورد کاوش قرار گرفت بخش معروف به تپه منار است که احتمال می‌رود بقایای یک مسجد دوران اسلامی است از مهمترین نتایج کاوش‌ها در این بخش می‌توان به ادامه کاوش در ضلع جنوبی تالار ستون‌دار (شبستان مسجد) اشاره کرد که با ایجاد دو گمانه در این بخش به این نتیجه رسیدیم که فضای ستون‌دار به سمت جنوب گسترش ندارد بلکه ادامه آن را باید در اضلاع شمالی، شرقی و غربی پیکاوی کرد. از دیگر یافته‌ها در این بخش می‌توان به بقایای فراوانی از شاخ اشاره کرد که این شاخ‌ها در خارج از فضای ستون‌دار در کف یک اتاق مربوط به قرون سوم و چهارم کشف گردید. طبق شواهد بدست آمده این شاخ‌ها متعلق به قوچ و میش کوهی است که به صورت منظم قطعه و برش خورده اند که گویای ساخت یک شی هنری یا غیره در تفکر صنعتگر بوده اما به دلیل عدم یافتن شدن وسایل خاص در پیرامون آنها در مورد کاربری و استفاده از آنها اطلاعی حاصل نگردید. اما آنچه مهم است، قدمت و دیرینه

پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بلقیس اسفراین و سکونت گاههای کهن منطقه

این حیوان در زیست بوم شهرستان اسفراین است که تاکنون این حیوانات نسل خود را حفظ کرده و امروزه زیست بوم آنها را می توان در دو نقطه حفاظت شده ساریگل و سالوک مشاهده کرد و از طرفی این یافته ها مهر تاییدی بر مکتوبات تاریخی که اشاره می کنند که اسفراین یکی از مهمترین شکارگاه ها و جای خوشگذرانی سلاطین سامانی و سلجوقی بوده است .

بقایای از آب انبار

سکه مکشوفه از آب انبار متعلق به دوره ایلخانی

بقایای از سازه آبی

فصل ششم کاوش های باستان شناسی شهر تاریخی بلقیس اسفراین در تابستان سال ۱۳۹۳ و به همت پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بلقیس اسفراین با دو هدف عمده الف) پاسخ به سوالات مطروحه در باب وجود آثار معماری درون ارگ تاریخی و در صورت وجود تلاش برای

پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بلقیس اسفراین و سکونت گاه‌های کهن منطقه

تاریخ گذاری و شناخت کاربری فضاها می باشد. (توسعه دامنه شناخت و آگاهی از ساختار داخلی ارگ باهدف آماده سازی زیرساخت ها برای مرمت اضطراری و تکمیلی در داخل ارگ در چارچوب دو ترانسه در ابعاد مختلف به انجام رسید. که مهمترین نتایج و کشفیات به شرح ذیل است : اولین کشفیات مربوط به آثار بدست آمده از ترانسه 120-119(AT-AU) که نشان از یک سازه احتمالا در ارتباط با آب با مصالح آجر و شفته آهک و درموردی قلوه سنگ ساخته شده که به دلیل ساخت سازه های دوره بعد و حفاری های غیر مجاز، بخش های اعظم آن تخریب گردیده و به همین دلیل هیچ اظهار نظری درمورد نوع کاربری آن نمی توان داد. و علاوه براین ساختار ، چند منزل مسکونی از جمله یک اتاق به ابعاد ۲*۲ با کف گچی با دیوارهای چینه ای و چند کف مسکونی از نوع کوبیده یافت گردید از مهمترین کشفیات دیگر می توان به آثار بدست آمده از ترانسه 125-123(AO-AQ) اشاره کرد. از این ترانسه بقایای از ۵ فضای مسکونی که ۲ فضا به صورت کامل خاکبرداری و ساختار آن مشخص گردید. فضای شماره ۱ در بخش غربی ترانسه قرار دارد که دیوارهای این فضای مسکونی از خشت با پی چینه ای و سنگی و با خشت هایی به ابعاد ۵*۲۵ سانتی متر با ملات گل ساخته شده اند. برای اندود دیوار ها از گچ، کاه گل و گل اخری استفاده شده است. این فضا که ۳۵۰ * ۱۰۸۰ سانتی متر ابعاد دارد دو درگاهی شناسی گردید که یکی در ضلع جنوبی غربی فضای مسکونی که بشدت توسط حفاران قاچاق تخریب و تنها داغ های از اندود در سطح دیوارشناسایی شد و درگاهی دیگر در ضلع شمال شرقی فضا می باشد..

فضای شماره ۲ در بخش شرقی ترانسه قرار دارد این فضا مربع شکل و رو به شمال ساخته است. دیوارهای این فضا خیلی قطور هستند که شاید دلیل این قطور بودن دیوار ها دو طبقه بودن خانه ها و باربر بودن دیوار های پایینی بوده است. البته دیوار های قطور عایق خوبی برای جلوگیری از تبادل هوای گرم و سرد داخل و خارج فضا نیز می باشد. ابعاد فضا ۵۳۰*۵۳۰ سانتی متر است. این فضا دارای ۳ ورودی است که در جهت شمالی، شرقی و جنوبی قرار دارند. ورودی ها در جهت وزش باد در فصل تابستان ساخته شده تا از آن برای سرد کردن فضا بهره ببرند. برای گرم کردن فضا از اجاق های کوچک استفاده می شده است همه دیوار های فضا با خشت هایی با ابعاد ۵*۲۵*۲۵ سانتی متر و با ملاط گل ساخته شده اند. برای تزیین دیوار ها از اندود کاه گل، گل اخری و گچ استفاده شده است .

منازل مسکونی مکشوفه از داخل ارگ

فصل هفتم کاوش شهر تاریخی بلقیس اسفراین از تاریخ ۱۳۹۴/۲/۵ به همت پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بلقیس اسفراین به سرپرستی احمد نیک گفتار با هدف شناخت و دستیابی به ساختارها و فضاهای داخل ارگ و ادامه کاوش ها در محدوده شارستان با تاکید بر تپه منار جهت روشن شدن ساختارستوندارو بنای آجر فرش با صحن حیاط دار که احتمال می رود بقایای مسجد باشد آغاز گردید .

پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی بلقیس اسفراین و سکونت گاه‌های کهن منطقه

کاوش های باستان شناسی در داخل ارگ شهر تاریخی بلقیس اسفراین

کشف بقایایی از تنور در داخل ارگ

کشف بقایایی از آجر فرش